

מבוא: ידע-שתיקה-פעולה ומה שביניהם

חנה הרצוג כנרת להד

"אזור הדמדומים", מדורו של העיתונאי גדעון לוי, המתפרסם מדי שבוע במוסף *הארץ*, פורש לפני קוראי העיתון תמונה מקיפה ועגומה של השלכותיו ותוצאותיו של הכיבוש הישראלי על האוכלוסייה הפלסטינית. טורו של לוי מעורר תגובות מגוונות, הנעות בין אהדה והערכה למפעלו העיתונאי לבין זעם וכעס מצד מי שרואים בו בוגד או משת"פ של הפלסטינים. אך לצד תגובות אלה קיימת גם מידה רבה של התעלמות מן הדברים העולים מבין שורות מדור זה, שאפשר לפרשה כהכחשה או כאדישות. לא מעטים הם אלה המכירים בחשיבות הפרסום, אך בה בעת מרפרפים במהירות על פני הכתוב, או זורקים מבט חטוף בתמונות הצלם מיקי קרצמן, המלוות דרך קבע את כתבותיו של לוי, ולא פעם מעוררות אי-נוחות.

מדוע, אם כן, הטור של גדעון לוי הוא בחזקת נוכח-נפקד? מדוע ידיעות שונות על הנעשה מעבר לגדר (תרתי משמע), נדחקות בדרך כלל לשולי העמודים הפנימיים בעיתונות? ויתרה מכך, מה עושה הציבור הישראלי באותן ידיעות לקוניות על ניתוק החשמל בעזה או על אודות "מבוקש שחוסל ועמו שניים-שלושה עוברי אורח"? האם וכיצד מעכלים את המידע, הדיווחים, הדימויים הוויזואליים, עדויות השמיעה?!

יצחק לאור, משורר, סופר וחוקר תרבות, סבור כי התודעה הישראלית מאופיינת ב"יותר מדי חלקים לא חיים, מושתקים. מיליוני הנתינים הפלסטינים בשטחים הכבושים נוכחים בה רק לרגעים בודדים, ואילו אנחנו נמצאים בתודעתם יום-יום ורגע-רגע. אנחנו שם תמיד, כל רגע בלי לדעת" (לאור 2002, 8), ואילו החוקרת אריאלה אזולאי כותבת על "אובדן כושר הראייה הקולקטיבי של הציבור הישראלי" (אזולאי 1994).

"רגעי התודעה" שעליהם מדבר לאור ואובדן כושר הראייה הקולקטיבי שאליו מתייחסת אזולאי מתוארים בידי סעד א־דין חלואני במסה קצרה על אודות הבנליות היומיומית של ה"מחסומים". חלואני עוקף בעבורנו את המחסום בתארו בשפה כמעט יבשה את סיפורם של שני מחסומים המשבשים

ומשתקים את שגרת חייו וחיי שאר הפלסטינים. הוא מדרג את ההיררכיה המתקיימת ב"משטר המחסומים" בין חיילים ישראלים לבין זקנים וילדים פלסטינים, ובין בעלי תעודות כחולות לבין בעלי תעודות כתומות, אך בעיקר הוא ממחיש כיצד התורים הארוכים המשתרכים שם הם אכזריים וחסרי תכלית.

ספר זה בוחן את התהליכים החברתיים המשתקים ודוחקים את סיפורי המחסומים ונושאים רבים אחרים אל שולי התודעה הציבורית, על פי רוב אגב הכחשה והתעלמות מן הסבל האנושי הכרוך בכך. הוא מבקש לחשוף את הרבדים האמביוולנטיים של מנגנוני ההדחקה וההשתקה הפועלים בקרב הציבור הישראלי ולפענח את הקשר בין השתיקה, הידיעה והמעשה. ראשיתו של הקובץ בסדרת ההרצאות "יודעים ושותקים: מנגנוני הכחשה והדחקה בחברה הישראלית", שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים במהלך שנת תשס"ב (2001-2002). הרעיון לערוך את הסדרה ולפרסם את הדברים בספר צמח על רקע שיחות ממושכות בינינו, שבמסגרתן ניסינו להבין את סיבות השתיקה האופפת נושאים כואבים אלה ולבחון מדוע וכיצד הנגישות האינסופית שלנו למידע כמעט שאינה מתורגמת לדיבור ולמעשה. ביקשנו לברר תעלומה זו ולנסות לרדת לשורשי סיבותיה, אופייה וממדיה במגזרים שונים של החברה הישראלית.

בסדרת ההרצאות לקחו חלק חוקרים, עיתונאים ואנשי שטח. ביקשנו לעורר באמצעותם שיח ציבורי ולטשטש את הגבולות העוברים בין תחומי הידע השונים ויוצריו, קרי בין מחקר אקדמי ללא אקדמי, עיתונאות ולמידה, מתוך ניסיון של עשייה יומיומית. במהלך הכנת הסדרה מצאנו לנכון לשלב קולות שונים, ובכלל זאת קולות הנשמעים פחות בשיח הישראלי. ניסינו לאתגר באמצעותם את ההנגדה החדה שבין ידיעה לשתיקה ולברר האם וכיצד הופכת הידיעה-שתיקה לדבר שבשגרה, לנורמות, לפרקטיקות ולהסדרים שהם חלק בלתי נפרד ממציאות זו. רצינו לבחון איך הידיעה-שתיקה הופכת לשיח המטייח דילמות מוסריות, או מגייס אותן כדי ליצור שתיקות ואשליה של שליטה – בלשונו של פרוסט – במקום שבו אנחנו נשלטים על ידי מגוון רחב של כוחות ותהליכים הנכפים עלינו.

האנתרופולוג מייקל טאוסג חקר את כוחם הפְּטִישְטִי של הסודות הפומביים בארגון העולם החברתי. לטענתו, סודיות פומבית היא אחד מתחומי הידע האקטיביים, רבי העוצמה, הנוכחים בכל מקום. הסוד הפומבי הוא סוג של ידע חברתי: הידיעה של מה שאין צורך לדעת (knowing what not to know), ויתר על כן, של מה שאסור לדעת (Taussig 1999, 2-3). הסוד הפומבי מוגדר כאן כ"משהו הידוע באופן כללי, אך אי-אפשר לדבר עליו". בעקבות גיאורג זימל מתייחס טאוסג לסודיות כמנגנון של "שימוץ" חברתי. כלומר, הסוד הפומבי, היודע את מה שאסור לדעת, מספק לחברה את הגמישות

הדרושה לה כדי להתייזב מול כוחות סותרים, שבלעדיה יתמוטט המבנה החברתי (שם, 50-65).

לכאורה הטענה על שתיקה היא פרדוקסית. אנו חיים בעידן של מלל ציבורי בלתי פוסק, שבו עומדות לרשות האזרחים זירות אינספור, שבהן יוכלו להגיב ולהשמיע את קולם. הם יכולים להתארח בתוכניות טלוויזיה שונות, להתקשר אל תוכניות רדיו המיועדות לכך, לכתוב למערכות העיתונים או להביע את עמדתם באמצעות אתרי גלישה באינטרנט. ברמה המוצהרת, לפחות, יכולים כל האזרחים להביע עמדות פוליטיות, להתאגד, להקים תחנת רדיו ולהילחם על זכויותיהם. יתרה מזו, בימינו הפכה הנגישות למידע למובנת מאליה: ארכיונים ישנים נפתחים לציבור, התביעה לשקיפות מידע נענית יותר ויותר ולווייני הטלוויזיה והאינטרנט מציעים לנו מאות ערוצי מידע ותקשורת. זהו עידן של "פוליטיקת זהויות", המציע ליחיד מנעד רחב של אפשרויות להשמיע את קולו הייחודי וכך לפרק לגורמים הנחות חד-ממדיות על אודות מגדר, מעמד, מין לאום וגזע. זהו עידן שבו הקול המגדרי, הקווירי והפוסטקולוניאלי, היוצא נגד הקונפיגורציות הכוחניות של הקולוניאליזם, הגזענות, הפטריארכיות והסקסיזם, מעניק במה חשופה למרכיב האנושי שבכל אחד מאתנו ולביטוי אקטיבי של התנגדות ותביעה לשינוי. החיבור בין המחקר האקדמי והפוליטיקה של הזהויות מלמד אותנו שהסובייקט אמנם מובנה דרך השיח החברתי, אולם יכול גם לחתור תחתיו ולהתנגד לו בדרך של התארגנות, קריאות תיגר והצעות לאופני חשיבה ומדיניות חלופיים. אם כך, כיצד אפשר להסביר את העובדה שלמרות כל אלה יודעים ושותקים!?

רבקה פלדחי, במאמרה "בגידת האינטלקטואלים", מחדדת ניגוד-לכאורה זה. היא טוענת כי הדמוקרטיה היא המשטר הפוליטי המכיר בדיבור כיסוד המכונן של החברה האנושית, יותר מבכל המשטרים האחרים המוכרים לנו. עם זאת, היא גם מציגה לפנינו את הפרדוקס הטמון במשטר דמוקרטי המכונן עצמו באמצעות דיבור:

הדמוקרטיה היא גם חממה ל"מכבסת מילים". הדיבור עשוי להפוך למנגנון המאפשר המרה של זוועה כוחנית בדיבור מרגיע. לכן בדמוקרטיה כולם מדברים: הפוליטיקאים מדברים, מעצבים את דעת הקהל באמצעות מילים ומתרגמים מילים לכוח פוליטי. האידיאולוגים מדברים, ובדרך כלל מעצבים תמונת מציאות מוטה, המותאמת לאמונותיהם ולאינטרסים שלהם. התקשורת מדברת ומתיימרת קודם כול לדווח, לספק מידע לשם עיצוב דעה מושכלת, וכן להצביע על אפשרויות שונות לפירוש המצב ולשינויו, אך היא מאולצת על ידי הזמניות קצרת הטווח שבה היא פועלת. כך, הדיבור בדמוקרטיה הוא הטרוגני ופוליפוני, נתון באילוצים קשים שמעוותים אותו, אף על פי שחיוני לדמוקרטיה שיהיה שקוף ככל האפשר. כל הסוכנים הללו משתמשים בדיבור, ואפילו מתמחים בו, אך הדיבור שלהם כפוף לצרכים הייחודיים שאותם הם מייצגים.

נשאלת, אם כן, השאלה מדוע בעידן "פתוח" שכזה, מסכינה חברה המגדירה את עצמה דמוקרטית עם נוכחותם המסיבית כל כך של שתיקה, עיוורון, כיסוי והדחקה?! מה קורה למילים הרבות הנשמעות בחללה של הדמוקרטיה? מאמרי הספר מאורגנים בחמישה שערים המתייחסים לסוגים שונים של שתיקות המתקיימות בזירות חברתיות שונות. במבוא בחרנו לא לעקוב אחר שערי הספר אלא להשתמש במאמרים כדי להציע קווי מתאר לדיון תיאורטי על הקשר שבין ידע-שתיקה-פעולה וכדי להבין את השתיקה אנב הצמדת סימן שאלה לצמד המילים "יודעים ושותקים" ובחינת הקשרים המתקיימים והאפשריים בין שתיקה.

מדוע שותקים?

כיצד נשמר סוד משפחתי במשך שנים? מדוע שותקים ומסתירים שחיתויות המתרחשות במקומות עבודה? מדוע עוברים אנשים לסדר היום לנוכח אפליה מינית, מגדרית, אתנית, לאומית או מעמדית? מדוע דיווחים על הרג פלסטינים, על מלחמת אזרחים באפריקה או על שטפונות באסיה הרחוקה, מקבלים לרוב מקום שולי ביותר בתודעת רבים?

מגוון מטפורות ודימויים עומד לרשות החברה האנושית, בבואה להשתיק ולהכחיש מציאות שהכול יודעים אותה, אך לא מדברים עליה. אחד הדימויים הידועים הוא פסלון שלושת הקופים, שאחד מהם אינו רואה, השני אינו שומע והשלישי אינו מדבר. בת היענה הטומנת ראשה בחול היא דימוי נוסף להתעלמות מן המציאות הסובבת. אליה מצטרפים ביטויים כמו "לעצום עיניים", "עיוור מגדרים וגזעים", "נקודה עיוורת", המתייחסים למצב שבו מסומן מרחב שמעבר לו אין רואים את הנוכח והקיים. אביתר זרובבל (Zerubavel 2002) מציע לבחון את שאלת השתיקה דרך המטפורה האמריקנית המוכרת, "הפיל שבחדר": החיה הענקית ממלאת בנוכחותה חדר, אי-אפשר שלא לשים לב אליה, ובכל זאת אנשים מוצאים דרך לעקוף אותה ולנהוג כאילו אינה קיימת. לטענתו, אם בכל זאת אנחנו מצליחים להתכחש לפיל, הרי זה רק כתוצאה מבחירה מודעת שעשינו – להתעלם מן הקיים, הנוכח והמוכר. במקרה זה השתיקה אינה היעדרות אלא להפך – היא תוצאה של נוכחות. לא בכדי אנחנו משתמשים לא פעם בכינוי "שתיקה רועמת", המתייחס לתופעה כלשהי שאנו בוחרים להתעלם ממנה, ממש כמו בסיפורו הידוע של הנס כריסטיאן אנדרסן, "בגדי המלך החדשים": אנשים ראו את המלך העירום אך שתקו.

אשה שעבדה שנים רבות בנציבות הפליטים של האו"ם מספרת כי לעתים קרובות העדיפו חבריה ומשפחתה שלא לשמוע את רשמיה, הסיטו במהרה את

נושא השיחה, ובעיקר לא שאלו דבר. יונתן בוימפלד, מתנועת "שוברים שתיקה", כותב במסה המתפרסמת בספר זה:

איך אפשר לאכוף עוצר ביום שלישי, לעמוד במחסום או לעכב אזרחים, וביום רביעי, במרחק של שעה נסיעה, לצאת עם חברים לפאב, לשבת עם ההורים בארוחה משפחתית ולספר על איך זה להיכנס לבית לא שלך, להפוך את כולו, לנעול את הילדים והנשים בחדר אחד, לגור בביתם יומיים ואז לעבור לבית אחר? אף אמה בישראל אינה יודעת, לעתים אינה רוצה לדעת, ואף פעם לא תוכל לדעת, מה באמת מסתתר מאחורי המילה "קן", "מוצב" ו"מחסום". פשוט מפני שהיא גם אינה יכולה לדמיין את בנה יקירה צועק על זקנים, מעכב נשים וילדים וצורח משמחה כשהוא פוגע בפנס רחוב או ב"מלוכלך".

בשנה האחרונה שוחחו אנשי תנועת "שוברים שתיקה" עם מאות לוחמים לשעבר ותיעדו את עדויותיהם, במטרה להבהיר לחברה הישראלית "באיזו מלכודת אנחנו נמצאים". באתר האינטרנט שלהם מזמינים אנשי התנועה לוחמים נוספים לספר את סיפורם. הם מטעימים כי:

מאז שחרורנו מהצבא לא עזבה את כל אחד מאתנו ההרגשה שהשתנינו. שהשירות בשטחים והמצבים שהתמודדנו איתם עיוותו ופגעו בעולם הערכי עליו גדלנו והתחננו. כולנו הסכמנו שכל עוד החברה הישראלית ממשיכה לשלוח את טובי בניה לשירות קרבי בשטחים, יש חשיבות עליונה לכך שנדע כולנו, אזרחי מדינת ישראל, איזה מחיר משלם הדור שנלחם בשטחים, באילו מצבים בלתי אפשריים הוא נתקל, עם איזה טירוף הוא מתמודד מדי יום ביומו ועם איזה משא כבד הוא משתחרר מצה"ל – משא כבד שלא עוזב אותנו עד היום. לכן החלטנו לשבור שתיקה, כי הגיע הזמן לדבר. הגיע הזמן לספר על כל מה שקורה שם מדי יום ביומו. חברי תנועת שוברים שתיקה סבורים שהפרת השתיקה הפכה לצורך קיומי ומוסרי: התמודדות היומיומית עם הטרור והאוקלוסייה האזרחית הותירה אותנו חסרי אונים. חוש הצדק שלנו ושל המשרתים לצדנו התעוות, וכן גם המוסר והרגש. אחרי שחרורנו מהצבא החלטנו שאסור לנו להמשיך הלאה. אסור לנו לשכוח את מה שעשינו בעצמנו ואת כל הדברים להם היינו עדים. החלטנו לשבור את השתיקה.¹

אחת הטענות המתבהרות מעיון במאמרים שקובצו כאן היא שאי־אפשר לראות בשתיקה רק פרקטיקה פסיבית. השתיקה אינה רק סימן ומסמן של אדישות או אסקפיזם (אף שגם אלה הם, כמובן, הפגנה של עמדה פוליטית). שתיקה אינה רק היעדרו של דיבור. היא יכולה גם להתכנסת ול"התכבס" באוקסימורונים, כמו "כיבוש נאור" ו"סיכול ממוקד", או בדיבור יתר. לעתים מה שנראה כידיעה-שתיקה הוא תוצר של דיבור משתיק. כך למשל

1. מתוך: <http://www.shovrimstika.org/how-we-are.asp>.

מנחם פרידמן טוען כי החברה החרדית אינה שותקת. יותר משהיא שותקת, היא מדברת ומספרת, ולעתים קרובות אמירותיה בוטות ופומביות יותר מן המקובל בחברה החילונית המודרנית. לטענתו, החברה החרדית אינה מכירה בזכותו של היחיד לשמור על פרטיות ועל אינטימיות. הפרטים נמצאים תחת פיקוח וחשיפה מתמידים, ועליהם למצוא דרכים "משוכללות" להתגונן מן הפיקוח הצמוד הזה. מודעות הקיר, המקובלות בחברה החרדית, הן דוגמה לזירה בוטה של אמירה פומבית, בלשונו, בהרצאה שנשא במכון ון ליר בירושלים, "הקירות [מודעות הקיר] אינם שותקים אף פעם". אולם דווקא מול זירות אלה יש צורך רב יותר באחרים אחרים של שתיקה ובמנגנונים של השתקה. כך הופכות החשיפה וההשתקה לשמש כלים רבי עוצמה לפיקוח חברתי, וכך הן משלימות זו את זו.

תובנה נוספת שאפשר ללמוד מחלק מן המאמרים שלפנינו היא שכדי לשמוע, לדבר ולפעול, ייתכן כי יש הכרח להשתיק קולות אחרים. כך למשל כדי שחלק מפעילי השמאל יוכלו להמשיך לתעד את המתרחש במחסומים עליהם "לקרוא באלכסון" את רשימותיו של גרעון לוי – כלשונה של פעילת "מחסום Watch", אשר העידה בשיחה עמנו שקריאת הטור כולו היא מעבר לכוחותיה. אין מדובר רק במנגנון הגנה פסיכולוגי, אלא גם במכניזם תרבותי עמוק המאפשר לסנן, להכיל ולהתעמת עם מידע זה, ויותר מכך להתמודד עם המסקנות שמידע זה עשוי לתבוע מהנחשפים אליו.

כל אחד מן המאמרים והמסות מתאר בדרכו כיצד השתיקה, ולא רק ההשתקה, היא מנגנון פעיל ומסועף. ברק כלב עוסק בקשרי שתיקה המוכתבים מלמעלה – במערכות ארגוניות-היררכיות. במאמרו על פגיעה בעובדים שהתריעו על חשדות לשחיתות הוא מתאר מסכת מתמשכת של התעללות בעובדים שסירבו לשתוק. ניסיונם של הממונים להשתיק את המתריעים והגיבוי שהם מקבלים מעמיתים שלהם, ולעתים קרובות גם מן המערכת הפוליטית והמשפטית, נפרטים במאמרו לסדרה של פרקטיקות קונקרטיות, כמו ערעור על אמיתות הטענות ועל אמינותו של המתריע. כאשר מהלך זה אינו צולח ננקטים לעתים מהלכים כוחניים: למשל פגיעה בסמכויותיו של המתריע, החרמה של ציוד משרדי השייך לו ואף פיטוריו. המחבר מוסיף ומספר שבמקרים רבים הופך העובד המתריע לשק חבטות, עד שהוא מבין כי הנזק שנגרם לו ולמשפחתו מהתרעתו רב מן התועלת. ברוב המקרים, מיותר כמעט לציין, המתריע אינו זוכה לגיבוי מצד חבריו לעבודה, ואלה הופכים בדיעבד לחלק ממנגנון ההשתקה.

מסגורן של סוגיות חברתיות בתבניות חשיבה הוא גורם מרכזי המאפשר שתיקות והשתקות, וככזה הוא מעניק לעובדות משמעות מסוימת ומתעלם מן האחרת. כאשר הפיל הופך לרקע ואינו ניצב במוקד המבט – אפשר להתעלם ממנו. המסגור הופך למנגנון מעלים, "מעוור" ומשתיק (Gamson 1992).

בהיסטוריה של החברה הישראלית השתקה מעין זו מוכרת היטב מאז אותה "קונספציה" שעיוורה את עיניו של המערך המודיעיני של זרועות הביטחון ושל מקבלי ההחלטות המדיניות, והובילה לאסון מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973. המידע המודיעיני שהיה בידי הגורמים הקובעים הודחק בעטיין של תבניות חשיבה ששלטו בשיח המדיני-צבאי באותה עת, ומנעו התייחסות אל עובדות ונתונים שונים, הובילו לפרשנות שגויה שלהם או להתעלמות מהם. מסגור סוגיות חברתיות בתבניות חשיבה וקיבוען בתודעה הציבורית כסוגיות א-פוליטיות או כשאלות ארגוניות, טכניות או פרוצדורליות, משמשים מנגנון מנטרל ומשתיק של המסר הטורדני והמאתגר העומד במרכזן.

יהודה שנהב מצביע על האופן שבו מסגור השפה האקולוגית והשפה הכלכלית כשפות מתחרות ואלטרנטיביות, מסיט את המבט מכך ששתי השפות מעוגנות בשיח ניאורליברלי – לא רק שהן מעקרות את הפוליטיקה אלא גם יוצרות אשליה, כי הן מתבססות על טוב כללי, המשותף במידה שווה לכל האזרחים. אשליה זו מסתירה, לדעתו, את תהליכי הריבוד האתני והלאומי המתרחשים תוך כדי התנהלות השיח סביבתי (שנהב 2000, א, 5; בנבנישתי 2003).

עמדה דומה נוקטת גייל טלשיר במאמרה בספר זה, בבואה לדון במנגנוני ההשתקה של השיח הסביבתי בישראל. היא מתארת את תהליכי האובייקטיפקציה וההתמקצעות של שיח זה על רקע הפוליטיקה הנוהגת כיום בישראל וממחישה כיצד הסביבה בישראל הופכת לעסק בירוקרטי, המחייב את התערבותן של ועדות שונות, עתירות מומחים ופקידים. הצמידות למנגנוני הממשלה ודפוסי העבודה המוכפפים לדפוסי פוליטיקה זו ממלכדים את הגופים הירוקים. קולם מוטמע בשיח המזוהה על ידי מתנגדיו עם תהליכים המגבילים פיתוח וצמיחה. כך עובר שיח הסביבה תהליך של דה-פוליטיזציה, וכוחו לגייס את הציבור למעורבות ולהשתתפות חברתית הולך ונחלש.

המידור הוא מנגנון השתקה נוסף. חיים חזן מתאר במסה הכלולה בספר זה אסטרטגיות של העלמת והאלמת זקנים בחברה. מניתוחו אפשר לעמוד על הקשר שבין מסגור ומידור של הגיל כמשתנה ביולוגי בלתי תלוי, המסביר משתנים אחרים והופך את קטגוריית הגיל לחוצת גורלות. הגיל הופך למגדיר מכריע של הסובייקט, שעל פיו נקבעים כללי יציאה וכניסה למסגרות חברתיות שונות. הביורוקרטיה משתמשת בגיל כקטגוריה למיון, לסיווג, להקצאה, להשמה ולהדרה. המיון פותח צוהר למידור, הבולט במיוחד כאשר עוסקים בזקנים. הביורוקרטיה, אשר ממינת ומסווגת את הגיל, מקימה מנגנונים העורכים מדיקליזציה ואינפנטליזציה של הזקנה. על אלה נוספת רשימה ארוכה של סטריאוטיפים הממקמים את הזקנה בקצה הרצף של מהלך החיים. עמימותו של הזמן, אל מול הקונקרטיים של מניין השנים, הופכת את הגיל להיות מכשיר

חברתי להבניית זמן ולשליטה עריצה בו. הנה כך, מבהיר חזן, הופכים המשתתפים את הזמן למרחב: מקצים לזקנים טריטוריות המסיטות את הזמן ממבטינו ובהמשך מרחיקים-מעלימים את הזקן ואת הזקנה, מכוננים אותם כישות אקס-טריטוריאליה ומציגים אותם כצורר של צרכים מעיקים וכבעיה חברתית מאימת. המידור הוא מנגנון המאפשר את הקיום הברז זמני של ידיעה-שתיקה, הנכחה-הדרה.

מי שותק ומי צריך לדבר?

חברי כנסת, מבקר המדינה, רבנים, אינטלקטואלים, עיתונאים, תחקירנים, מוסדות האו"ם, ארגונים כמו אמנסטי, בצלם, גרין פיס (green peace) – מכל אלה אנו מצפים שיידעו, ידברו, יתריעו ויעשו מעשה. ציפייה זו מושתתת, בין השאר, על קיומן של דיכוטומיות בין שותקים למשתתפים; בין שותקים למתריעים; בין "הרוב הדומם" ל"קומץ אקטיביסטים". אחדים מן הכותבים בספר זה מבהירים כיצד הציפייה מן המתריעים בשער מבוססת על מגוון הנחות תרבותיות-פסיכולוגיות, המגדירות את זהות המשתתפים והמושתיקים כאחד, אולם הכותבים גם ממחישים כיצד ציפייה זו מכזיבה לעתים קרובות ואינה מממשת את עצמה.

דני רבינוביץ, במאמרו על ההיבט הסביבתי של כביש חוצה ישראל, מתאר כיצד הפכה החברה להגנת הטבע, "כת הטבע", לסמכות ממלכתית של הידע הסביבתי בישראל. במשך שנים היא מתפקדת כמייצגת וכדוברת של השיח הסביבתי תוך ניתוק ה"סביבה" מזיקתה החברתית והפוליטית. בניגוד למצופה, "כת הטבע" השתיחה את השיח שלה על כביש חוצה ישראל, במנותק משאלות פוליטיות וחברתיות בסיסיות, שהן חלק בלתי נפרד מן הפרויקט. יתרה מכך, הדה-פוליטיזציה הפכה לחלק מדימויה הסמלי והפוליטי של החברה להגנת הטבע, וכתוצאה מכך, לטענת הכותב, רוב התודעה הסביבתית בישראל עברה תהליך של דה-פוליטיזציה. "כת הטבע" אמנם התנגדה לכביש 6, אך במקום לדבר על הכלכלה הפוליטית שלו, בחרו דובריה להבליט סוגיות כמו עיצוב הנוף הפיזי ועתיד השטחים הפתוחים הסמוכים לכביש.

רבקה פלדחי ויהודה שנהב מסבירים כיצד כוננה הציפייה מן האינטלקטואלים לדבר ולהתריע, ומדוע כשלו אלה בתפקידם. פלדחי עומדת על פשיטת הרגל של "הציפייה הריקה" כלפי תפקידם המיוחד של אינטלקטואלים בתרבות המערבית. לטענתה, השילוב בין הרציונליות שגויסה להשמדת היהודים במלחמת העולם השנייה לבין אוזלת ידם של האינטלקטואלים כקבוצה, אינו יוצא דופן. ההיסטוריה, לדעת פלדחי, מגלה שמרבית האינטלקטואלים, החל באפלטון וכלה בהיידגר, בגדו. כקבוצה הם

אינם שונים מקבוצות אחרות הפעילות במרחב הציבורי. לפיכך, היא סבורה, אין לצפות מהם שיהיו פה לאמת, לטוב ולצדק, וזאת בלי קשר לאמונותיהם ולצורכיהם הפרטיקולריים. בניגוד למצופה מהם, האינטלקטואלים אינם מצויים מחוץ למערכי הכוח החברתיים והפוליטיים. אדרבה, הם לוקחים חלק פעיל בשוק החליפין של אינטרסים, תשוקות וכוח.

שנהב, לעומת זאת, מתמקד במידור עשייתם הפומבית של האינטלקטואלים ובניתוקם מן המרחב הציבורי כמנגנון משתיק. הוא מסביר כי ה"אובייקטיביות המדעית" היתה לחוזה טריטוריאלי-היסטורי בין נציגי הדת והמדע, שבו התעלם כל צד מצרכיו ומשאלותיו של הצד האחר. חוזה זה הדיר מדענים רבים מן השיח החברתי-פוליטי והמוסרי. שנהב מבקש להפר את שתיקת האינטלקטואלים ומציע הגדרה מחודשת לתפקידו של האינטלקטואל, המביאה בחשבון את מיקומו כסובייקט, החוצה בין השדות המדעיים לפוליטיים. הגדרה זו כוללת שלושה מרכיבים: הראשון, אינטלקטואל הוא מי שיש לו סטטוס בשדה אחד, אולם מביע עמדה בשדה אחר (הפוליטי-מוסרי). השני מתייחס לשדה פעולה שממנו יוכלו האינטלקטואלים לדבר ללא פגיעה במעמדם. השלישי, העומד במרכז עיונו של קובץ זה, הוא תפקידו של האינטלקטואל כמסמן של האפשרי והרצוי. עליו להתמקם, סבור שנהב, בתווך הנפער בין המצוי לאפשרי ובין הנוכח למושתק.

אחת התובנות המעניינות שעולות מקובץ זה נוגעת לערעורו של מערך ציפיות מוגדר, המתייחס למי ששותק ולמי שמשתיק, ולאופן שבו נצפית השתיקה מנקודות מבט שונות. תמר כהן, במאמרה על אודות גילוי עריות ושתיקות במשפחה ובקהילה, מציעה לנו נקודת מבט שונה בסוגיית קבלת האחריות על השתיקה ומתייחסת גם לשאלה ממי אנו מצפים שלא ישתוק. היא מציינת במאמרה שני סוגי טאבו הרווחים בתרבות. הראשון הוא טאבו גילוי העריות והשני הוא הטאבו הפנים משפחתי-קהילתי, האוסר על חשיפת הנעשה בתא האינטימי ומחייב שמירת סוד. אחת השאלות השכיחות העולות במקרים של גילוי עריות בין אב לבתו היא מדוע שמרה אם המשפחה על שתיקה? כהן טוענת כי מרבית האמהות אינן יודעות על גילוי העריות המתרחש במשפחתן, ואולם בספרות המקצועית ובדעת הקהל בכלל, נתפסת האם לעתים קרובות כשותפה פסיבית וכנושאת באחריות להסתרת סוד. ההסבר של כהן מבקש לתאר כיצד האשמה והטלת אחריות המופנות כלפי האם מאפשרות לצקת פרשנות צדקנית לסיפור גילוי העריות. מצד אחד משתמע ממנה גינוי לתופעה, ומצד אחר היא ממסגרת אותה בתוך מעטפת של נורמות שמרניות ופטריארכליות. במובנים רבים הבניה כזו של שיח גילוי העריות מאפשרת את המשך קשר השתיקה סביב הפטריארכיה, כולל השתיקה הרועמת ביחס לגילוי עריות בין אם לבנה.

הסבר זה מאיר מצבים רבים אחרים שבהם – בהיעדר ביקורת על ההקשרים

התרבותיים – נופלות האשמה והטלת האחריות על שותקים שהם עצמם קורבנות של המערכת, אשר הופכת להיות חלק ממנגנון משעתק של סדר חברתי קיים. הסבר זה תקף גם לגבי שתיקות בחברה החרדית ובחברה הפלסטינית, המתקיימות בכפוף למיקומן השולי של קבוצות אוכלוסייה אלה בהיררכיה הישראלית, וכך גם לגבי ההתייחסות לשתיקות "מואשמים" אחרים.

אי-אפשר לדון במצבה של החברה הישראלית מבלי להתייחס לציפייה המופנית אל קול המוסר היהודי-ישראלי להשמיע את דברו, וזאת בעיקר לאור ניסיון השואה. מיכל גבעוני בוחנת במאמרה את התגובות הישראליות על אסון ביאפרה ואת הזיקה הישירה בין אסונם של תושבי ארץ זו לשואה היהודית ולמאבקם של היהודים לעצמאות. היא שואלת, האם וכיצד אֶתגר אסון ביאפרה את הקולקטיב הישראלי, התופס את עצמו, באופן פרדוקסי, כקורבן נצחי, אך גם כקורבן שהפך לסובייקט ריבוני. לטענתה, אזרחיה היהודים של ישראל מוצגים כחשופים לאיום השמדה תמידי ואסון ביאפרה הדגיש את הקשר בין המחויבות הפרטיקולרית הישראלית (הנובעת מעמדה זו) לבין הדימוי העצמי של ישראל כריבון הומניטרי, התובע סמכות על אנשים שאיש אינו מוסמך לסייע להם.

קונפליקט הקורבנות-ריבונות, שאותו מבליטה גבעוני, מתואר גם במסתו של יאיר אורון, "מי מפחד לדבר על ג'נוסייד?". הוא מתאר את היחס שבין הרטוריקה של ממשלת ישראל כלפי הסכסוך הישראלי-פלסטיני לבין האינטרסים הכלכליים והפוליטיים המעצבים את תגובתה כלפי מעשי ג'נוסייד בעבר הרחוק (הצועני והארמני) ובעבר הקרוב (בבלקנים וברואנדה). הוא סוקר אסטרטגיות שונות המשתיקות ומלבינות את הדיבור בישראל על אודות השמדת העם הארמני. לטענת אורון, מדינת ישראל גורסת, מחד גיסא, כי כיהודים וכישראלים פיתחו בנו רגישות מיוחדת למעשי ההרג ולטרגדיות האנושיות שאירעו בשנים 1915-1916, ומאידך גיסא, היא נמנעת בעקיבות מלהתייחס באופן פומבי להשמדת העם הארמני. ברוב בתי הספר בישראל מקדישים שעות הוראה רבות ללימוד השואה היהודית, אך אין התייחסות לתופעות אחרות של ג'נוסייד. לא בכדי תוכנית הלימודים "רגישות לסבל בעולם: השמדת עם במאה ה-20", שפיתח אורון, לא קיבלה אישור והכרה מצד משרד החינוך. הטאבו והרתיעה מלהשוות בין תופעות שונות פועלים כמנגנונים מסתירים ומשתיקים.

הניסיון שצברנו מתוך האזנה להרצאות שכונסו בספר זה חזק עמדה זו. לא מעט אנשים בקהל המשתתפים קבלו על ההחלטה לכוון באותו מושב דיונים העוסקים בשתיקה שנלוותה לשואה, תוך התייחסות אל אסונות דומים שאירעו לעמים אחרים, או על ההשוואה בין מנגנוני השתקה הנוגעים לפלסטינים לבין אלה העוסקים בחיי היומיום של יהודים. המיון וההפרדה בין תופעות מאפשרים

להציב להן גבולות ולייחס להן משמעויות מגוונות, שכל אחת מהן כשלעצמה הופכת למנגנון משתיק, שכן היא מאפשרת בדרכה את הסתרת קווי הדמיון ולכן את הפקת הלקחים ממנו.

השתקה עצמית או הפנמת השתיקות

הסרט פארדיס: גן עדן אבוד, מספר על מסעה של במאית הסרט, אבתיסאם מראענה, לכפר פארדיס, כדי לחקור את סודותיו. אביה מפציר בה לא להיות הראשונה לעשות זאת. "זה לא ענייננו", "זה עניין פוליטי", "תיזהרי מן הפוליטי", מחרים-מתריעים אחריו תושבי הכפר, בתגובה לשאלותיה של אבתיסאם על אודות סועאד, תושבת הכפר שהצטרפה לשורות אש"ף וישבה בשל כך בכלא הישראלי. דומה כי מאז כיבוש פארדיס הולך ומתרחב מנעד הנושאים שאין לדבר עליהם. "זה לא הזמן שלנו", מתריע האב, "זהו זמן ששותקים בו". יש לכבד את השתיקה, גורסים הוא ואחרים בכפר, אשר מספק מקור לכוח ולהישרדות במציאות הישראלית, במיוחד מנקודת מבטו של מי שצופה בשרידי הכפר טנטורה וזכרון יעקב.

כמיליא עראף-בדר מתארת אף היא את השתיקה כמנגנון הישרדות הכרחי בחברה הפלסטינית בישראל, וכך היא משחזרת את הוויכוח שהיה לבנה עם אחד המרצים באוניברסיטה: "תגיד בן, אתה לא יודע לסתום את הפה? מה כל כך קשה לך לשתוק? למה אתה צריך כל הזמן להתווכח עם המורה? הרי כל מה ש(אנחנו) צריכים זה ציונים טובים מאוד. אחר כך נדבר, נתווכח וגם נתקוטט עם המרצה ואפילו עם אחרים!".

אחת מטענותיה המעניינות של המחברת היא שקשה ביותר לקבוע את קווי התחום האפור של "דיבורים אילמים", שם היא משתפת פעולה ומשמשת סוכנת-חברות פעילה, המלמדת גם את ילדיה לשתוק ולהשתיק. היא סבורה כי השתיקה במקרים אלה היא נשקם של החלשים, החייבים לקבוע לעצמם גבולות כדי לשמר את הקיים. לדעתה, כשמדובר במקרה הייחודי של החברה הפלסטינית בישראל, עליה לחפש תחילה את האמצעים להגן על מה שנותר לאחר 48' ולשמרו.

שתיקות הן דבר נרכש, כותב אביתר זרובבל ומכנה תופעה זו "חברות אופטי" (optical socialization). בני אדם לומדים אילו נושאים הם בבחינת טאבו שאסור לדבר עליו; לומדים להתנהג "בטקט" ולא להתייחס לדברים המוגדרים סטייה מן הנורמטיבי, או שלחלופין מופעל עליהם לחץ חברתי לנהוג כאילו לא ראו ולא שמעו (Zerubavel 2002). השתיקה היא קולקטיבית – כפי שאפשר להיווכח משתיקתם של ניצולי השואה ושל בני הדור השני לנאצים, על פי מחקרו של דן בר-און (1997).

גם הכותבים ביקשו להצביע על "קהילות אופטיות", כלשונו של זרובבל, ועל האופנים שבהם הן משתיקות ומשתקות. חנה נוה מבליטה כדוגמה את מרכזיותה של המשפחה כמנגנון מדבר ומשתיק כאחד. לטענתה, המיטה הזוגית היא אחד האתרים המסמנים את הבסיס המוצק לחיי המשפחה, והמיתוס הרווח מתארו כמקור של אושר ונחמה לבני הזוג. ואולם, הייצוגים הספרותיים השונים שמביאה לנו המחברת מראים כי במקרים רבים זהו מיתוס מופרך, ולא פחות מכך שקר מושקף. המיטה הזאת, מתברר, נחשפת לא פעם כזירה אומללה של זוגות שאינם מתפקדים בהתאם למצופה מהם – להיות זוג הטרוסקסואלי נורמטיבי. לכאורה, אמורה המיטה להיות המקום הזר ביותר לשיקולי רווח והפסד, אך היא הופכת פעמים רבות להיות שוק של קונים-מוכרים, ואחד האתרים שבהם מתבררת מופרכותו של מיתוס המשפחה.

באופן פרדוקסי אמורה השתיקה הקולקטיבית לגונן על הפרט, אך היא גם מבודדת אותו. למען סולידריות הקהילה, המשפחה והיחידה הקרבית, הוא נדרש לא לדבר על הסוגיות המושקפות, להתמודד לבדו עם "סודות" משפחתיים או קהילתיים – ולא פחות מכך כשמדובר ב"סודות" צבאיים שונים, המכסים על מעשים של השפלה, דיכוי, פגיעה וביזוי של אוכלוסייה אזרחית.

האם הידיעה מועילה? מהן אפשרויות הפעולה שזו מציעה?

ככל הידוע לנו, בעת עריכת קובץ זה מתבצע טיהור אתני מקיף בסודן. מה אנחנו יכולים לעשות כדי להפסיקו? האם הידיעה על אודותיו, הבעת חמלה, רחמים, תרומה באמצעות כרטיס אשראי, הפגנה המונית בכיכר – יסייעו במשהו? מי מגדיר בעבורנו את מידת המחויבות או האחריות שלנו כלפי סבל קרוב ורחוק אשר כזה? (Boltansky 1993).

יהודה באואר מציע לעניין זה תיזה שונה מזו הרווחת בכל הנוגע לשתיקת העולם, יהדות ארצות הברית והיישוב בארץ ביחס לשואת יהודי אירופה. בניגוד לתפיסה הרווחת, סבור באואר כי השאלה המהותית היא לא אם שתקו, אלא אם בכלל יכלו לעשות משהו. הידיעות על רדיפת היהודים התפרסמו באורח רציף בעיתונות הבריטית והאמריקנית, ובדצמבר 1942 הודיע האו"ם שבאירופה מושמד העם היהודי על ידי גרמניה. אפשר היה לעשות יותר, גורס באואר, אבל אי-אפשר היה להציל את המיליונים. כשהגרמנים החלו להשמיד את יהודי אירופה הם שלטו ביבשת זו שלטון מוחלט, ורק במחצית 1944 יכלו בעלות הברית להגיע עם מטוסייהן לאתרי ההשמדה. כמו כן באואר מפרך את ההנחה כי היישוב בארץ השתיק את השואה. סקירת המחזות, העיתונות ודברי הכנסת מעלים תמונה אחרת לגמרי. שתיקה לא היתה, אלא שדיברו על דברים מסוימים ועל אחרים ביכרו שלא לשמוע.

נדים רוחאנא ואריז' סבאע' ח'ורי סבורים אף הם, שיודעים יותר מאשר עושים. לטענתם, מה שמפתיע בחברה הישראלית הוא שאפשר להשמיע בה כמעט כל דעה, כולל בנושא הפלסטיני. הם תוהים במאמרם מאין צומחת פתיחות זו וכיצד אפשר להסבירה נוכח האדישות הכללית הקיימת ביחס לגורלם של הפלסטינים. לטענתם, "רוחב לב" זה נובע מעמדה של ביטחון רב בכוחה של החברה היהודית הדומיננטית. "מרחב הסובלנות" הישראלי תורם בעקיפין לשימור הסטטוס קוו ולייצור מחדש של יחסי השליטה ובעיקר מאשר את אופיו הדמוקרטי לכאורה של השלטון הישראלי.

דני רבינוביץ, בשיחה אישית על תיזה זו, טוען שהנכונות לאפשר דיבור אינה נובעת מציניות, כפי שעשוי להשתמע מעמדתם של רוחאנא וסבאע' ח'ורי, אלא מקורה ברגשות אשם של רבים בחברה היהודית, במיוחד בשמאל; רגשות אשם על כל מה שנעשה במהלך ההתיישבות בשטחים בישראל ובתהליך הכיבוש. אלא שהדיעה אינה מלווה בהסקת מסקנות ובתרגום להתארגנות פוליטית. כך או כך, הידיעה אינה מובילה למעשה.

גדעון לוי, לעומת זאת, סבור במאמרו ש"ביום שהחברה הישראלית באמת תדע מה אנחנו מעוללים, היא תעבור יותר מחצי הדרך לפתרון". לוי מגולל את סיפורי ההדחקה, ההתעלמות, השקרים והמחיקות הפיזיות של המפעל הציוני. הוא מתאר את התעלמותה של ההיסטוריוגפיה הציונית מן הסיפור הפלסטיני על מלחמת 1948, את המחיקה הפיזית של מה שעשוי להזכיר את מה שהיה כאן לפני 1948. לוי סבור כי שיטות ההדחקה השתכללו מאז 1967. הבתים ההרוסים, חורבות הכפרים ומחנות הפליטים הפכו לחלק "טבעי" מהנוף הישראלי. הסתרתם של עוולות הכיבוש הישראלי הובילה לפיתוח מגוון של מנגנונים המגויסים להדחקה והשכחה, להתעלמות ולשקרים מצד כלי התקשורת וצרכניה. עם זאת, לדעתו, די אם הישראלי המצוי יתבונן בשפת הגוף של חייל צעיר המצווה להחליט אם אשה פלסטינית ישישה תעבור או לא תעבור את המחסום, כדי שמשהו בהוויה שלנו ישתנה...

כיצד אפשר לשוב שתיקה?

הפרת שתיקה, כמו השתיקה עצמה, היא פעולה קולקטיבית. ב"בגדי המלך החדשים" של אנדרסן קורא הילד התמים, שלא הכיר כל חישובי כבוד וכיבוד, ולא היה מודע לכינוי אפשרי כלשהו שידביקו לו: המלך עירום! אביו לא השתיקו, אלא פנה אל הסובבים: "שמעתם? הילד אומר שהמלך עירום!". הוא העניק לזעקת הילד הד ותמיכה, שגרמה לקהל להצטרף אליו ולהכריז: המלך עירום! ואולם, כאשר תמיכה כזאת לא ניתנת, הופכת זעקת המתריע לקול קורא במדבר, שקל להתעלם ממנו או להכחישו (Zerubavel 2002).

אחת הטענות הידועות של פוקו גורסת כי השיח אמנם מייצר כוח ומשנע אותו, אך בה בעת הוא חותר תחתיו, חושף את נקודות התורפה שלו ומאפשר את חסימתו (פוקו 1996, 69-70). חלק ניכר מן הכותבים בספר זה מציעים דרכים להתמודד עם קונפליקט זה. יולי חרומצ'נקו, בבואה לבחון את ההגמוניה התקשורתית ואת מנגנוני השתיקה וההשתקה שלה, טוענת שהתקשורת כבר מזמן איננה מתפקדת רק ככלי להעברת מידע. למעשה, היא מוסיפה, מטרתן של רוב זכייניות התקשורת המסחריות היא "לשבות את הצופה בפרק הזמן המיותר שבין הפרסומות", ומתוקף מעמדן אין להן בעיה לממש מטרה זו, ובתוך כך לקדם תכנים ומסרים כלכליים ופוליטיים הנוחים להן. אתר האינדמדיה הישראלי, שחרומצ'נקו היתה אחת ממקימותיו, הציע סוג של מהפכה תודעתית כנגד ההבניה הפסיבית של צרכן התקשורת. אחת ממטרותיו של אתר זה היתה לאפשר לכל אזרח לספק ולהפיץ מידע לכמה שיותר אנשים לעורר שאלות קשות ולהציע לציבור האזרחים תפיסות עולם כלכליות, חברתיות, אקולוגיות ופוליטיות אלטרנטיביות. העובדה שאתר האינדמדיה נסגר, מעידה אולי יותר מכול על חששם של תאגידי תקשורת וגורמים פוליטיים שונים מדפוס תקשורת חדש זה, או לפחות על אי-הנחת שנגרמה לגורמים שונים אשר ביקשו לשלוט באופן בלעדי על ערוצי המידע ועל תבניות החשיבה של ציבור הצרכנים.

גם ברק כלב, במאמרו המתפרסם כאן, מציע אפיקי פעולה שונים, שיאפשרו לדבר ולהתריע על שחיתויות במקומות עבודה שונים ובמינהל הציבורי. הוא סבור שלמחוקק תפקיד חשוב בחקיקת חוקים המגנים על חושפי שחיתויות, מפצים אותם על אובדן מקום עבודה ומסייעים להם למצוא מקום עבודה חלופי כתוצאה מהחשיפה. לא פחות מכך נדרשת מדיניות פסיקתית של בתי משפט, אשר תעריך ותפצה את המתריעים על עברות ופגיעה בטוהר המידות. המשותף לרוב הכותבים הוא תביעה לפוליטיזציה – במובן הרחב של המושג – של שדות השיח השונים. "אין בנמצא שדה החף מהשפעה מוסרית ופוליטית", טוען שנהב ומציע דרכים לחציית הקווים המסורתיים המפרידים בין שדה הפעולה המדעי לזה הפוליטי. דה-פוליטיזציה היא מנגנון משתיק, לכן רק פוליטיזציה משמעותית עשויה לגרום לנושא לתפוס מקום מרכזי בדיון הציבורי, תוך הדגשת משמעויותיו הפוליטיות והכלכליות. רק כך אפשר להעתיקו מן השוליים אל המרכז. עמדה זו נכונה לשדות החברתיים השונים, בין שנידונו בספר זה ובין שלא.

דווקא מתוך עמדה זו חשוב לחזור ולהדגיש את אופני הקשר השונים שבין שתיקה, ידע ועשייה, שהציעו הכותבים. חשוב לא פחות להבין את המנגנונים המגוונים של השתיקה וההשתקה. עצם חשיפתם של אלה פותחת צוהר לראייה שונה ודיבור אחר, שאולי יסללו דרך גם לפעולה ועשייה. דרכי הפעולה המוצעות כאן שונות, אך כולן קיים יסוד של חיפוש דרך להמרת השתיקה, בידעה ועשייה.

מתוך עמדה זו בחרנו לחתום את הספר בעדויות משני עברי המתרס הלאומי-פוליטי: מצד אחד אזרחים פלסטינים, ומצד אחר חיילי המחסומים, שנוכחותם הפכה לתופעת קבע במפגש בין יהודים לערבים במציאות של כיבוש מתמשך. בשער מסיים זה ביקשנו לספק כמה לקולות אישיים המבקשים לשבור את קשר השתיקה סביב המתרחש במחסומים, מתוך תקווה שהדיבור האישי יביא למעשה קולקטיבי. עדויות אלה אמורות לשבור את השתיקה סביב הפיל שבחדר, לא רק כשמדובר באתרי המחסומים, אלא בכיבוש על כל היבטיו והשלכותיו על החברה הישראלית והפלסטינית. מטרת העדויות להפוך את הכיבוש – אותו פיל שהתרגלנו אליו והפך לנוכחות קבע בחיי היומיום שלנו – למוקד הדיון הציבורי.

המשותף לכל אלה שנטלו חלק בסדרת ההרצאות ולכותבים שתרמו את חלקם הוא ניסיון להפר את השתיקה ולקחת אחריות על דברים שנעשו ועל דברים שצריך שיעשו. הטקסטים שלפניכם משלבים מחקר עיוני באקטיביזם פוליטי, ולהפך. הם שונים זה מזה בסגנונם. חלקם נכתבו כמסות או כמאמרים אקדמיים, אחרים כדיווח אישי או עיתונאי. כעורכות נקטנו במודע עמדה הממוססת גבולות שבין שדות כתיבה ושיח ואת ההיררכיה המתקיימת ביניהם. אנו מאמינות שיש דרכים שונות לבטא ביקורת חברתית ועמדות חברתיות. המשותף למאמרים אפוא הוא לא הסוגה וסגנון הכתיבה, אלא החיפוש אחר דרכים לעורר דיון ביקורתי. אנו מודעות לכך שהמאמרים והמסות מקיפים רק חלק קטן מן הנושאים והתחומים הראויים לדיון, בהקשר שלפנינו. לא עסקנו בשתיקה ובהשתקה של קבוצות זהות שונות בישראל, כמו מזרחים, אתיופים, רוסים וגם לא התייחסנו למהגרי עבודה. לא דיברנו על עוני ולא עסקנו במדיניות הכלכלית היוצרת פערים בלתי נסבלים בחברה הישראלית, שממנה נפגעים בראש ובראשונה הגימלאים, האמהות החד-הוריות, הנכים, החולים, חסרי הבית ועוד ועוד.

ספר זה לא היה קורס עור וגידים ללא תרומתם של כל משתתפי סדרת ההרצאות, המרצים ויושבי ראש המושבים, הנזכרים להלן לפי סדר ההרצאות שנישאו בכנס: יהודה באואר, יאיר אורון, גליה צבר, אורלי לובין, סעד א-דין חלואני, גדעון לוי, עאדל מנאע, חיים חזן, כמיליא עראף-בדר, מנחם פרידמן, אילון שוורץ, אלונה ורדי, גייל טלשיר, דני רבינוביץ, תמר אלאור, תמר כהן, חנה נוה, דן שרון, אורה סתר, ברק כלב, גדעון פרוז'נסקי, אברהם פרידמן, מרדכי קרמניצר, עקיבא אלדר, דני דור, יולי חרומצ'נקו, אסנת טרבלסקי, רבקה פלדחי ויהודה שנהב.

תודתנו לשמשון צלניקר, ראש מכון ון ליר בירושלים, שנתן את ברכתו ואת תמיכתו לסדרה, להוצאת הקובץ ולעמדה הנחושה של המכון להיות בין המטיפים בשער, כדי לבסס חברה ישראלית בעלת מחויבות חברתית ומוסרית; לצוות המכון שליווה את סדרת ההרצאות בכל שלביה: שמעון אלון, ציפי הכט ושולמית לרון; למחלקת הפרסומים של המכון שאנשיה סייעו במסירות רבה

להוצאת הספר: שרה סורני, יונה רצון וגלית שמאע. תודה להוצאת הקיבוץ המאוחד שנרתמה להוצאת הספר, למנהלה, עוזי שביט, שהכיר בחשיבות הנושא, ולדן שביט שטרח על עריכת הלשון והקשה שאלות שהביאו לשיפור הטקסט. אנו מבקשות להודות גם לקוראים המעריכים, לניצה ברקוביץ ולאביתר זרובבל, על הערותיהם המועילות והמחכימות. אנו תקווה שספר זה יבנה תשתית להמשך דיון ציבורי בנושא, להתבוננות מחודשת על הקשר בין ידע-שתיקה-פעולה ואולי אף לעשייה מחודשת.

מכון ון ליר בירושלים

חנה הרצוג כנרת להד
אוקטובר 2005